

ПРОБЛЕМА ОНТОГЕНЕЗУ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ У ВІТЧИЗНЯНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ РОЗВІДКАХ

THE PROBLEM OF PERSONALITY MATURITY ONTOGENESIS IN NATIONAL PSYCHOLOGICAL STUDIES

У статті здійснено теоретичний аналіз проблематики особистісної зрілості в аспекті онтогенезу – від дошкільного дитинства до юності. Виходячи з положення про те, що зрілість – це характеристика високого рівня розвитку певних психічних функцій людини незалежно від її віку, певний показник готовності до переходу на новий етап онтогенезу, показано багатовимірність та поетапність її формування у період дорослішання. Наголошено, що в дошкільному віці найважливішими ознаками «специфікації особистісної зрілості» є включення дитини у взаємодію із соціальним середовищем, якість її вступу в різні види ставлень до себе й до інших, усвідомлення свого соціального «Я». З'ясовано, що досягнення особистісної зрілості залежить від того, наскільки дитина навчиться актуалізувати і реалізувати свій особистісний потенціал. Усвідомлення своєї значущості, цінності, поява довіри до себе, своїх можливостей забезпечують реалізацію особистісного потенціалу дитини у новому віковому періоді. На підлітковому етапі онтогенезу динамічність та безперервність особистісного зростання забезпечуються розвитком таких механізмів, як особистісна рефлексія (само-рефлексія) і саморегуляція. Становлення моральної самосвідомості підлітка сприяє формуванню самоставлення як моральної оцінки себе в альтернативній ситуації вибору, а також ціннісного ставлення до значущих інших. Окреслено, що в період переходу від підліткового до юнацького віку домінуючою тенденцією становлення особистісної зрілості виступає загальна інтернальність, яка свідчить про усвідомлення старшокласником свого внутрішнього світу, власного «Я». Констатовано, що становлення особистісної зрілості в юнацькому віці пов'язане з оволодінням власною суб'єктивністю, гармонізацією всіх сфер ставлень, розвитком здатності до самодетермінації, що створює умови для успішності самореалізації особистості, усвідомлення цілей та перспектив власного майбутнього, свого потенціалу самотворення й самоздійснення.

ціал, онтогенез, самореалізація, ставлення, самоставлення.

The article analyses theoretically the problems of personality maturity in the ontogenetic aspect, from preschool childhood to youth. Basing on the ideas that maturity means a high level of development of an individual's certain mental functions regardless of his/her age and it is a certain indicator of readiness for the transition to a new ontogenetic stage, we show the multidimensionality of maturity and stages of its formation during growing to adulthood. The article emphasizes that in preschool age, the most important feature of the «age-specific personality maturity» is a child's inclusion into interactions with the social environment, the quality of various relationships with him/herself and others, awareness of his/her social Self. Thus, the achievement of personality maturity depends on the extent to which a child learns to actualize and implement his/her personal potential. Awareness of one's own significance and value, emergence of self-confidence, confidence to one's own capabilities ensures that the child's personal potential can be implemented successfully in the new age period. At adolescence, the dynamic and continuous personal growth is ensured by the development of such mechanisms as personal reflection (self-reflection) and self-regulation. The formation of an adolescent's moral self-awareness contributes to self-attitude as a moral assessment of oneself in a situation of choice, as well as a valuable attitude towards significant others. During transition from adolescence to young adulthood, the dominant tendency of personality maturity is general internality, which indicates the awareness of a high school student of his/her inner world, his/her own Self. The development of personality maturity in youth is related to the mastery of one's own subjectivity, the harmonization of all areas of attitudes, the development of self-determination, which creates conditions for successful self-realization, awareness of the goals and prospects of one's own future, one's one potential for self-creation and self-realization.

Key words: personality's maturity, personality growth, personal potential, ontogenesis, self-realization, attitude, self-attitude.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.48.17>

Яворська-Ветрова І.В.

к.психол.н.,
старший науковий співробітник
лабораторії психології особистості
імені П.Р. Чамати
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Збереження цілісності особистості, її життєвого потенціалу, здатності до самотворення, саморозгортання, самореалізації для набуття зрілості актуалізується в умовах кризових обставин у нашій країні. У цьому контексті закономірною видається значна активізація наукових психологічних розвідок у сфері особистісного становлення, розвитку самосвідомості, ідентичності особистості, усіх проявів «Я». Формування особистості, досягнення нею певного рівня зрілості залежать від конкретних умов її життя, взаємин з оточуючими, від місця особистості

у соціальному оточенні, від міри її участі у житті групи й у діяльності, загального рівня культури середовища, у якому формується особистість.

Ґрунтуючись на положенні про те, що зрілість – це характеристика високого рівня розвитку певних психічних функцій людини незалежно від її віку, певний показник готовності до переходу на новий етап онтогенезу, увага до проблем «вивчення особистісної зрілості, суб'єктивної реальності дитини, її «Я» та становлення особистісного рівня» її діяльності [8, с. 156], коли формується власний погляд на навколишній світ, на взаємини

з іншими дітьми та дорослими і, нарешті, на саму себе, є у фокусі психологічних розвідок. Діяльність, співзвучна закономірностям психічного та особистісного зростання дитини, стимулювання її активності у власному самостворенні, відкриває вже у дитячі роки перспективу майбутнього, генеруючи ті базові якості особистості, які забезпечать дитині належний рівень розвитку складників особистісної компетенції, сформуєть уявлення про себе, свій внутрішній світ, себе у світі [19]. Виходячи із цього, **метою** статті є теоретичний аналіз проблематики особистісної зрілості в аспекті онтогенезу – від дошкільного дитинства до юності.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає І.Д. Бех, особистісна зрілість – багаторівнева система, яка формується впродовж дошкільного дитинства поетапно [2]. Акцентуючи на розвитку самосвідомості й виходячи з положення про те, що у 5–6-річної дитини образ себе, уявлення про свій внутрішній світ та поведінку є більш чи менш сталим особистісним утворенням, науковці одним із важливих завдань дорослого, зокрема педагога, визначають підтримку таких проявів особистісного зростання, «самості», як самостійність, самопостереження, адекватна самооцінка, самолюбність, здорова самодостатність, соціально прийнятне самоствердження, самопідтримка і самозахист у стресовій ситуації, самовизначення у соціальній групі, здатність до саморегуляції поведінки [20].

Розробники програмно-методичного комплексу «Впевнений старт» стверджують, що для особистісного зростання дитини максимально сприятливою є діяльність, яка пробуджує інтерес, сприяє формуванню відповідальної самостійності. Серед механізмів формування особистісного потенціалу старшого дошкільника, згідно з філософією «Впевненого старту», – довіра, мотивація, свобода вибору, осмислений характер дій та прийняття рішень усіх суб'єктів освітнього процесу [7]. Автори говорять про формування таких рис особистості дитини, як самостійність оцінок та суджень, відкритість розуму до нового, готовність та конструктивна активність до вирішення проблем, які постають у житті, розвинені етичні почуття любові та добра, сформованість естетичних потреб і прагнення до краси.

На етапі дошкільного дитинства остаточний результат особистісного розвитку, що задає «значеннєві орієнтири життєдіяльності людини», визначає позитивне, рефлексивне і критичне самоставлення як «ціннісне самоставлення». Формами його прояву виступають людська гідність, самоповага, гордість, безумовне прийняття дитиною самої себе, любов до себе та інших людей, відповідальність, моральність [15; 18].

Г.В. Гуменюк і О.В. Пісарєва акцентують на появі особистісної зрілості на межі дошкільного і молодшого шкільного віку, пов'язуючи її з новою соціальною позицією, успішним прийняттям дошкільником внутрішньої позиції учня, коли вона стає предметом його власних потреб і прагнень, «безпосередньою рушійною силою розвитку у дитини нових психічних якостей» [8, с. 157]. Найважливішою ознакою «специфікації особистісної зрілості», на їхнє переконання, є включення дитини у взаємодію із соціальним середовищем, якість її вступу в різні види ставлень до себе й до інших, усвідомлення свого соціального «Я».

Дослідниці наголошують, що особистість дошкільника на цьому віковому етапі є вже «достатньо стійкою інтегративною системою, яка здатна у специфічній для свого віку формі усвідомити себе у новій якості, сформуєть ставлення до себе та до інших» і через це ставлення до себе, до своїх можливостей регулювати свою поведінку. У процесі діяльнісного ставлення дитини до світу розширюються і поглиблюються зв'язки з навколишнім світом та іншими людьми, зростає їх системність і багаторівневність. Ці ставлення набувають статусу ціннісно-сміслових, що сприяє зростанню цілісності, інтегрованості особистості, вияву її унікальних потенційних можливостей, розвитку сфери самосвідомості. Зокрема, як зазначають Г.В. Гуменюк і О.В. Пісарєва, зміни у самооцінці дітей на межі дошкільного і молодшого шкільного віку у бік збільшення її об'єктивності – значимий компонент особистісної зрілості. Коли дитина навчається порівнювати себе з іншими дітьми в аналогічних ситуаціях, вона може не лише «об'єктивно оцінювати себе, свої сили та можливості, а й успішно прийняти внутрішню позицію школяра, що знаменуватиме ще одну подолану нею сходинку особистісного зростання» [8, с. 161].

Окреслюючи багатоплановість та ієрархічну складність особистісної зрілості, авторки висвітлюють три основні сфери взаємин дитини, які охоплює особистісна зрілість. Це – взаємини з дорослими, взаємини з однолітками і ставлення до самої себе. Взаємини з дорослими й однолітками можуть мати вияв у таких якостях, як етичність, увічливість, правдивість, щирість чи нечесність, тактовність чи безтактність, повага до інших чи зневажання гідності іншого. У ставленні дошкільника до самого себе, свого «Я» великого значення набуває адекватність самооцінки, а також переважання таких якостей, як скромність, самокритичність, самоконтроль чи, відповідно, егоїзм, самовпевненість, безконтрольність.

Механізмом особистісного розвитку на цьому віковому етапі є перенос, коли, дивлячись на себе очима інших, дошкільник починає оцінювати себе, результатом чого буде

«поступове сходження до своєї особистісної зрілості». Найкращі умови для цього, на думку Г.В. Гуменюк і О.В. Пісаревої, створюються у процесі спілкування як із дорослими, так і в колективі однолітків. Особистісна комунікативна культура дошкільника опосередковується усвідомленням особливостей свого внутрішнього світу, власного «Я». При цьому дослідниці акцентують на тому, що значущою умовою становлення самосвідомості, а отже, й особистісної зрілості дошкільника, є стиль спілкування дорослого з дитиною у процесі діяльності, що передбачає активність, самостійність, ініціативність дитини. Окрім того, сприятлива для становлення особистісної зрілості дошкільника міжособистісна взаємодія у колективі будується на основі почуття залученості, підтримки, уваги та турботи, створює умови для зміцнення прагнення до самовдосконалення й розвитку [8, с. 162].

Отже, особистісна зрілість дошкільника є результатом розвитку вікових новоутворень, зміни соціального статусу, включення в нову нормативну та комунікативну діяльність, що забезпечує розвиток базових якостей особистості. Досягнення особистісної зрілості залежить від того, наскільки дитина навчиться актуалізувати і реалізовувати свій особистісний потенціал як здатність до саморозвитку та самовдосконалення [9]. Усвідомлення своєї значущості, цінності, поява довіри до себе, своїх можливостей забезпечують реалізацію особистісного потенціалу дитини у новому віковому періоді.

У підлітковому віці про зрілість особистості свідчить наявність високого рівня самостійності, здатності до пошуку конструктивних рішень, здійснення вибору, підґрунтям якого є становлення системотвірних компонентів самосвідомості, насамперед позитивного самоставлення [1; 10].

Засади повноцінного особистісного зростання людини в період дорослішання, на переконання І.С. Булах, можна розкрити, лише виявляючи природу здорової особистості, яка здатна до актуалізації власних потенційних можливостей і володіє позитивною системою мотивації, емоцій, цінностей, спрямованості, самоусвідомлення [5, с. 6]. Розглядаючи підлітковий етап онтогенезу, дослідниці звертається до поняття «особистісне зростання», наголошуючи на динамічності та безперервності цього процесу, що відбувається у внутрішньому світі, «усередині» особистості, й тісно корелює з моральним зростанням. У концептуальній моделі становлення моральної самосвідомості підлітків вона виокремила три принципи: принцип об'єктивації нормативного «Я», принцип трансформації морального мотиву в моральну якість (самоцінність), принцип відносної синергійності та співвід-

носності реального, ідеального та нормативного «Я» у структурі самосвідомості підлітка [5]. Особистісною передумовою моральної зростання є процес становлення моральної самосвідомості, її ядра – образу морального «Я». Як специфічні психологічні механізми розвитку моральної самосвідомості особистості підлітка вчена виокремлює особистісну рефлексію (саморефлексію) і саморегуляцію.

Особистісна рефлексія як основне новоутворення підліткового віку полягає в осмисленні й переосмисленні образів «Я», які відображають нові знання підлітка про самого себе, рис його характеру, якостей, можливостей та здібностей. При цьому, як зазначає І.С. Булах, розвиток моральної свідомості акцентується на «екзистенції морального»: належне (категорія норми) і ціннісне (категорія добра). Тому моральну саморефлексію вона розуміє як «механізм осмислення і переосмислення з погляду належного й ціннісного власних особистісних змістів (різних аспектів «Я» – реального, нормативного, ідеального), що відображають нові, ціннісні знання про самого себе» [4, с. 111]. Емоційно-ціннісні відрефлексовані брази підлітка стосовно самого себе виявляють його уявлення про власну гідність (відповідальність, справедливість, чесність, доброзичливість, емпатійність тощо), честь (відданість у дружбі, прагнення допомогти іншим тощо), сумлінність та інші моральні почуття. Важливим критерієм морального й особистісного розвитку стає самоставлення як моральна оцінка себе в альтернативній ситуації вибору [5, с. 77].

Механізмом реалізації вказаних моральних новоутворень у вчинках є моральна саморегуляція. Цей психологічний феномен І.С. Булах розглядає багатовимірно: як джерело творення власної особистості, як засіб гармонізації способів життєдіяльності, як механізм гуманізації міжособистісних взаємин, як інструмент ідентифікації зі значущими іншими, як механізм оволодіння моральними нормами та їх реалізації, а найсуттєвіше – як механізм творення нормативного «Я» підлітка як суб'єкта вільних дій та вчинків. Тобто моральна саморегуляція у структурі особистості забезпечує «синергійність взаємозв'язків загальнолюдських імперативів з індивідуальними максимами з метою досягнення суспільно значущої мети» [4, с. 111–112].

Становлення таких механізмів моральної самосвідомості сприяє не лише розумінню підлітком можливостей власного саморозвитку, а й усвідомленню того, як особистість сприймається іншими людьми, у чому є сенс взаємодій з оточуючими і, отже, формуванню ціннісного ставлення до значущих інших. Завдяки механізмам моральної саморефлексії та моральної саморегуляції (а також таким

допоміжним засобам мовленнєвих і вольових самовпливів, як самоконтроль, самозаохочення, самозахорона тощо) у підлітковому віці викристалізуються моральні новоутворення: особистісна гідність, честь, сумління, відповідальність.

Отже, на переконання І.С. Булах, серед усіх засобів розвитку моральної самосвідомості пріоритет належить саме моральному вчинку й дії, оскільки кожен такий учинок є «зміною долі, духовним піднесенням зростаючої особистості підлітка» і новим ступенем її самовдосконалення. У змісті моральної самосвідомості генералізований, узагальнений моральний мотив трансформується у моральну якість, яка осмислюється в просторі нормативно-ціннісного «Я» особистості підлітка як самоцінність. У процесі особистісного зростання у структурі самосвідомості підлітка між її компонентами (образами «Я») устанавлюються складні поліфункціональні взаємозв'язки синергійності та співвідносності, що сприяє вдосконаленню процесу становлення моральної самосвідомості та особистісного зростання у період дорослішання у цілому.

Для періоду переходу від підліткового до юнацького віку Л.В. Потапчук було розроблено концептуальну модель аналізу тенденцій становлення особистісної зрілості, з'ясовано структуру, виокремлено етапи її становлення та характеристики. Авторка виходить із концептуальних положень про те, що особистісна зрілість є «притаманною людині самоцінною сутністю», виявляється у позитивному емоційно-оцінному ставленні до пізнання світу і себе у ньому, фокусом взаємодії старшокласника з довкіллям через «індивідуалізовані форми самореалізації і самоствердження»; необхідна для становлення особистісної зрілості інформація, що надходить із довкілля, повинна мати особистісний смисл; особистісна зрілість реалізується в поведінці під впливом зовнішніх та внутрішніх стимулів [14].

Особистісну зрілість авторка визначає як складне психологічне утворення, структуру якого становлять такі якості, як відповідальність у різних сферах життєдіяльності, емоційна зрілість, самоконтроль поведінки, самостійність, адекватність самоствердження, цілепокладання, високий рівень реалізованості подій життя. При цьому домінуючою тенденцією становлення особистісної зрілості виступає загальна інтернальність, яка свідчить про усвідомлення старшокласником свого внутрішнього світу, власного «Я». Модель аналізу тенденцій особистісної зрілості включає «специфічний зміст «Я-уявлення» і спрямованість юнака на реалізацію особистісного «Я», яка розглядається як єдиний процес мотивації і цілепокладання» [14, с. 7]. Становлення особистісної зрілості

й оволодіння своєю суб'єктністю, яка ґрунтується на функціонуванні рефлексивних механізмів самоаналізу, самопізнання, переосмислення свого «Я», є провідним чинником актуалізації тенденцій соціального та особистісного самовизначення як визначення себе і свого місця в дорослому житті. Психологічна готовність до самовизначення передбачає розвиток у старшокласників таких психологічних утворень і механізмів, що забезпечать їм у майбутньому продуктивну творчу активність. На підставі результатів аналізу емпіричних даних Л.В. Потапчук стверджує, що професійне самовизначення посідає провідне місце у структурі особистісної зрілості старшокласників і впливає на успішність їхньої діяльності.

У юнацькому віці чинниками особистісного зростання розглядаються необхідність формування відповідальності як за власний життєвий шлях, так і за майбутнє своєї країни, гармонізація ставлення до часу життя, об'єктивація самооцінки, що виявляється в адекватному ставленні до себе [3]; сутність зрілості в юнацькому віці пов'язується з особливостями розвитку соціоцентричності, інтернальності, автономності, активності й відповідальності в діяльності, адекватної «Я-концепції» особистості, а динаміка її становлення забезпечується резервами внутрішньої готовності особистості прийняти певні суспільні впливи, самореалізуватися в них із певним ступенем досягнутої психічної, емоційної, інтелектуальної, соціально-рольової зрілості [12]; як передумова особистісного зростання й досягнення особистісної зрілості в юнацькому віці досліджується прояв таких рис, як упевненість, професійна відповідальність, комунікабельність, емоційна врівноваженість, сміливість, розсудливість [13]; як ознаки особистісної зрілості, а отже, психологічно здорової, молоді людини, окреслюються її ставлення до самої себе, усвідомленість і керованість власним життям, такі психологічні характеристики, як гнучкість, прийняття невизначеності, рефлексія, творча спрямованість, прагнення до саморозвитку, адаптивність, уміння підтримувати соціальні зв'язки, інтерес до інших людей [21]; емпірично доведено, що у студентському віці на рівень особистісної зрілості, який проявляється у таких показниках, як мотивація досягнень, рівень ставлення до свого «Я», почуття громадянського обов'язку, життєва установка, здатність до психологічної близькості з іншою людиною, позитивно впливає достатній (але не надмірний) рівень перфекціонізму «як прагнення молоді людини втілювати власні плани та амбіції, бути успішною, продуктивною, намагатися досягати високих

результатів діяльності, що є свідченням не лише осмисленості й раціональності поведінки молодих людей, а й їхньої особистісної зрілості» [16, с. 141]; зауважено, що особистісна зрілість, пов'язана зі ставленням юнака до самого себе, своєї діяльності та власного життя, із проявом активності в соціумі, творчою реалізацією життєвих планів і перспектив, є детермінантою його життєвих домагань як соціально-психологічного механізму самоздійснення, саморозгортання, самореалізації особистості [6]. Набуття зрілості – це створення особистісного життєвого проекту розвитку, стратегії, програми і, передусім, засвоєння способів, технології діяльності, зміст якої – цілеспрямована робота над своєю особистістю, «вибудова себе» [11]. Для зрілої особистості властивою є здатність до самодетермінації, що ґрунтується на власних ціннісно-смыслових орієнтаціях і має у своїй основі самостійність та незалежність, прагнення до особистісного зростання, усвідомленість життєвих цілей, цілісне сприйняття життєвого шляху, активне включення у суспільне життя, позитивне самоставлення, відчуття свободи стосовно як сил зовнішнього оточення, так і внутрішніх сил особистості [17].

Висновки. Період дорослішання – це період актуалізації потенційних можливостей зростаючої особистості, набуття й розвиток певної системи цінностей, спрямованості, самоусвідомлення. Становлення особистісної зрілості дитини охоплює три основні сфери її ставлень: взаємини з дорослими, взаємини з іншими людьми і ставлення до самої себе. Формування достатньо стійкої і водночас динамічної системи ставлень дитини «в умовах вільного спілкування та спільної діяльності» слугуватиме усвідомленню її взаємин з оточуючим світом і самою собою, реалізації особистісного потенціалу. Особистісна зрілість дошкільника є результатом розвитку вікових новоутворень, зміни соціального статусу, включення в нову нормативну та комунікативну діяльність, що забезпечує розвиток базових якостей особистості. У підлітковому віці на основі розвитку особистісної рефлексії і саморегуляції відбувається творення нормативного «Я» підлітка як суб'єкта вільних дій та вчинків, важливим критерієм якого є самоставлення як моральна оцінка себе в альтернативній ситуації вибору. Становлення особистісної зрілості в юнацькому віці пов'язане з оволодінням власною суб'єктністю, гармонізацією всіх сфер ставлень, розвитком здатності до самодетермінації, що створює умови для успішності самореалізації особистості, усвідомлення цілей та перспектив власного майбутнього, свого потенціалу самотворення й самоздійснення.

Перспектива подальших наукових пошуків полягає в емпіричному вивченні особливостей становлення особистісної зрілості на певних етапах онтогенезу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук І. Феномен самоставлення в структурі особистості підлітка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія»*. 2015. Вип. 37. С. 4–15.
2. Бех І.Д. Як сформувати особистісну зрілість дошкільника. *Практика управління дошкільним закладом*. URL: <https://ezavdnz.mcfr.ua/867889#:~:text=>.
3. Бондар М.Б. Особливості особистісного зростання студентської молоді: етнопсихологічний аспект. *Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 12. С. 101–109.
4. Булах І.С. Психологічні механізми особистісного зростання підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 8. С. 104–115.
5. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 340 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35277/Bulakh%20Iryna%20Serhiivna.pdf?sequence=1>.
6. Везенкова Г.І. Особистісна зрілість як детермінанта життєвих домагань майбутніх учителів. *Наука і освіта*. 2009. № 9. С. 79–85. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/9_2009/19.pdf.
7. Гавриш Н.В., Піроженко Т.О., Рогозянський О.С., Хартман О.Ю. Програмно-методичний комплекс «Впевнений старт» як освітня система. *Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи* : збірник наукових праць. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2020. С. 85–93. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/721181/1>.
8. Гуменюк Г.В., Пісарєва О.В. Культура спілкування – вимір особистісної зрілості дошкільника. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2008. Т. X(4). С. 156–164.
9. Гуменюк Г.В. Психологічне благополуччя дитини як ресурс життєстійкості дорослого. *Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи* : збірник наукових праць. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2020. С. 124–131. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/721181/1>.
10. Дмитріюк Н., Кордунова Н. Самоставлення як психологічний компонент особистісного розвитку сучасного підлітка. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Вип. 45. С. 128–151.
11. Зазимко О.В. Рівні самопроєктування особистості в юнацькому віці. *Особистість у сучасному світі* : III Всеукраїнський психологічний конгрес із міжнародною участю. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2015. Ч. 2. С. 106–109.
12. Комар Т.В. Особистісна зрілість як передумова професійної зрілості майбутнього соціального педагога. *Особистість у сучасному світі* : III Всеукраїнський психологічний конгрес із міжнародною участю. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2014. С. 520–524.
13. Поліщук О. Особливості особистісної зрілості в ранній дорослості. *Науковий вісник Чернівець-*

кого університету. *Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 743. С. 190–194.

14. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників : автореф. дис. ... к.психол.н. : 19.00.07. Київ, 2001. 20 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/15573>.

15. Рейпольська О.Д. Особливості уявлень дошкільників про самих себе та виховання ціннісного самоставлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2014. Вип. 31. С. 142–145. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/342/1/>

16. Свідерська Г.М., Пшик С.А. Психологічні особливості розвитку перфекціонізму та особистісної зрілості студентів. *Габітус*. 2022. № 40. С. 136–142. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/40-2022/22.pdf>

17. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості : монографія / І.В. Данилюк та ін. ; ред. Л.З. Сердюк. Київ : Інститут психології

імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712878/>

18. Сидельникова О.Д. Ціннісне ставлення до власного «Я» як чинник розвитку особистості дитини дошкільного віку. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2012. Вип. 16. Кн. 1. С. 315–321. URL: http://lib.iitta.gov.ua/2379/1/Sidelnikova_37.pdf

19. Фасолько Т.С. Використання особистісно орієнтованих освітніх технологій у роботі з дітьми дошкільного віку. *Науковий вісник КОГПА імені Тараса Шевченка*. URL: <https://nv-kogpi.ucoz.ua/vupysk3/Fasolko.htm>

20. Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення : навчально-методичний посібник / О.Л. Кононко та ін. Київ : Імекс-ЛТД, 2013. 260 с.

21. Холостенко Ю.В., Свіденська Г.М., Дацун Г.О. Вплив війни в Україні на психологічне здоров'я здобувачів вищої освіти. *Габітус*. 2023. № 45. С. 80–84. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2023/45-2023/13.pdf>